

СТАНОВИЩЕ

на проф. д. и. н. **ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ СТОЯНОВ**
за дисертацията на **ДЕЛЯН ИВАНОВ РУСЕВ**

От средновековна България към османска Румелия: Нов поглед към османската историко-нарративна традиция от XV – началото на XVI в.

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в област на висшето образование 2. *Хуманитарни науки*, Професионално направление 2.2. *История и археология*, Научна специалност *История на България (История на българските земи XV-XVII век)*

с научен ръководител **доц. д-р СВЕТЛАНА ИВАНОВА**

Никога не съм си и представял, че един ден ще попадна на подобен изследователски труд. Едно, защото темата е свързана с най-непроучения период в балканското минало – прехода от средновековната православна цивилизация към османската мюсюлманска такава и осъществените в него трансформации, преобразили културния облик на региона – нещо, което изисква предварителна квалификация (езикова, историографска) и в двете научни области – медиевистична и османистична. И второ, понеже авторът е подходил към задачите си с такава вещина и прецизност, каквито рядко са присъщи на млад, начеващ учен. Оттук – очакваните трудности пред рецензента, отнасящи се до критичното осмисляне на представения текст.

Работата в обем от 367 страници следва класическия структурен модел на подразделяне, включващ Въведение, Изложение от три глави с множество параграфи и под-параграфи, Заключение и Приложения. Тя е написана грамотно, на добър четивен стил и език, като забелязаните пропуски са по-скоро изключения, например „указали“ вместо „оказали“ (съдействие, на с. 5), „не винаги“ вм. „невинаги“ (с. 7), *Турско историческо издателство* вм. *Турско историческо дружество* (Türk Tarih Kurumu, на с. 25), „до **на**“ вм. „до **към**“ (80-те години, на с. 26, бел. 21) и пр. - немного грешки, предимно от техническо естество.

Предговорът и въведението съдържат това, което се очаква в едно научно изследване – кратка информация за неговата (пред)история с благодарност към хората, подкрепили работата и допринесли за нейната реализация. Авторът правилно отбелязва, че въпреки натрупаните познания, все още липсва „всеобхватен и научно издържан разказ за Балканите и османците през XIV-XV в.“ (с. 7) и възприема своето изследване като малка стъпка в посока на осветяване на някои процеси чрез анализ на исторически извори, които досега не са били обект на особен научен интерес. Той проследява основни историографски тенденции в усвояване на по-ранните османски наративи, чието незадоволително проучване като източник за българската история е едно от основанията за залавянето му с дисертационната тема. Другото е установеният в труда на Кемалпашазаде *Теварих-и Ал-и Осман* („Истории/Анали на Османската династия“) немалък текст, отнасящ се до българското минало. Това определя хронологичния обхват и изворовата база на изследването, неговата структура и методология, поставените цели и задачи, използваната терминология – неща, за които авторът дава своята аргументация в Предговора.

Първата глава (с. 20-153) е посветена на формирането на османската историко-наративна традиция през XV – началото на XVI в. Тя има общ извороведски характер и е важна за онагледяване и разбиране на онази среда, в която се осмисля овладяването на балканския регион и неговото пред-ислямско минало. Осемте параграфа на тази глава са посветени на различни аспекти и проблеми на ранноосманската историография, които в своята съвкупност очертават фона, на който ще протече анализът на т. нар. *Българска история* в труда на Кемалпашазаде и социално-историческия контекст на нейната поява – обекти на изследване в следващите две глави. Прави впечатление доброто познаване на османистичните исторически проучвания от времето на Joseph von Hammer-Purgstall насам – техен обзор е представен в първия параграф на тази глава. Авторът определя периода между двете световни войни като „златното време“ в изучаването на османската историография (с. 23) и отдава значимото на немскоезичната академична ориенталистика. Сред заслужилите признание учени като J. H. Mordtmann, Fr. Giese, Fr. Babinger, P. Wittek, Th. Menzel, Franz Teschner и други, биха могли да се споменат също първопроходниците в областта на османската дипломатика G. Jacob и Fr. Kraelitz von Greifenhorst. Изтъкнато е значението на германската и австрийска тюркология за нейното развитие в англоезичния свят. Ако Paul Wittek, установил се в Лондон след идването на Хитлер на власт, има – както отбелязва дисертантът – „основна заслуга за трансфера на тази експертиза в англоезичния свят“ (негов ученик става Victor Menage), то затова допринасят и други емигранти от режима. Така Andreas Tietze полага наред с Halil İnalçık „основите на османистиката“ в САЩ. По-късно Tietze заедно с Karl-Heinrich Menges ще се установят във Виена, за да дадат нов тласък в развитие на ориенталистиката, а İnalçık ще се завърне в Турция, където ще се радва на заслужена почит.

На проблемите, свързани с класифициране и осмисляне на ранноосманския исторически наратив, е посветен вторият параграф, където се уточняват и някои концептуални и терминологични въпроси. „Румският контекст“ на ранноосманската историография е ключов момент за нейното по-правилно разбиране. В следващия параграф авторът пространно се спира на въпроса, като проследява и анализира отделни аспекти и термини като „Рум“, „Рум-или“ и „Руми“, чиито политико-географски значения с времето придобиват и културна конотация. Той се съгласява, че употребата на арабските титли *емир* и *султан* отразява еволюцията на османската власт от бейлик (начело с *бег*) в ханство и правилно свързва въвеждането в султанската титулатура на титли като *хан*, *шах*, *халиф* с претенциите за родство или в конкуренция със съответните съпернически династии – Тимуриди, Сафевиди, Мамлюки. Това добре личи в титлуването на султан Сюлейман I в един надпис и като „кайзер на Рум“ (*кайсер-и Рум*) – явно „заявка за имперско достойнство в съревнование с хабсбургските владетели на Свещената римска империя“, обозначаваани в османските извори само като „немски крале“ или „крале на Виена“ (с. 45). Отделно място в този параграф е посветено на концепцията за *газавата* – авторът изтъква промяната в значенията на този термин във времето, откъдето са противоречивите интерпретации на изследователите, но подчертава, че „газийската идентичност е и основен ключ на епичната традиция, развиваща се през вековете в ислямския Рум“ (с. 52). Тъкмо тази традиция е обект на анализ в четвъртия параграф. Тя е откроена на базата на основни наративи, формирани през XIII-XV в. в румско-ислямска

среда, като *Баттал-наме* (за приключенията на митичния герой Сейид Баттал Гази), *Данишменд-наме* (за завоеванията на Мелик Данишменд), *Салтук-наме* (за дервишасветец Саръ Салтък) и *Дюстур-наме*, в която римувана история на Енвери е поместена епопеята (*дестан*) за айдынския емир Умур бег. По-обстойното разглеждане на легендата за Саръ Салтък е свързано и с доста оспорваните иначе твърдения в текста за ранно заселване на тюрки в Добруджа, откъдето отделни автори извличат и произхода на гагаузите. Наблюденията за пътищата на устната история и нейната текстуализация води до условно разделяне на групите съчинения на *епични*, *агиографски* и *исторически*. В следващите параграфи дисертантът се спира на теченията в османската историческа традиция, които обозначава като *алтернативно* (агиография и алтер-история), *популярно* и *придворно*. Той определя също характеристиките им и привежда сведения за основните произведения във всяка група. Те биват анализирани с оглед оформянето на османската традиция – обект на осмия, последен параграф, в който са разгледани и понятия като „присвояване“ и „наративен трансфер“. В заключение авторът обобщава, че ако житията от алтернативното течение поставят под въпрос легитимността на самата османска династия, а популярните истории критикуват централизацията и бюрократизацията на държавата, то придворните историци насърчават вече имперския проект чрез собствените си виждания за естеството на властта и нейните основания (с. 153). От „съревнованието“ между тези течения в осмисляне на румското минало се оформя в крайна сметка османската историко-нарративна традиция, в процеса на чиято „стандартизация“ биват включени селективно и разкази, третиращи предосманската история на региона.

С този извод се прокарва мост към въведения в обръщение извор – т. нар. *Българска история* на Кемалпашазаде, обект на изследване в следващите две глави, в основата на които са залегнали разширени версии на по-ранни публикации на дисертанта.

Втората глава (с. 154-250) е посветена изцяло на онази част в „Аналите“, отнасяща се до миналото на средновековна България. В нея са доразвити идеите, изложени в обемиста студия на английски език от 2018 г., която е поместена в том I от сборника в памет на проф. Иван Божилов. На свой ред тя е базирана на магистърската работа на г-н Русев, така че е налице едно продължително постъпателно разкриване на темата от негова страна. Залегналото в основата на *Българската история* на Кемалпашазаде (БИ) апокрифно съчинение, познато в единствен славянски препис от XVII в. под надслова „Сказание на Исаяя пророка, как бе възнесен от ангел на Седмото небе“ (СИП) поставя различни проблеми и авторът се спира на тях в кратък историографски преглед на проучванията на този паметник. Той използва спорното название „Български апокрифен летопис“ (БАЛ), дадено на СИП от Йордан Иванов, като техническо обозначение на общия архетип на СИП и източника на Кемалпашазаде, определен в изследването като БАЛ-б. Подлагайки на анализ втория том от „Аналите“ (липсата на автограф и наличието само на три преписа) авторът обсъжда идеята те да са по-късни от преписа на СИП и БИ да е късна интерполация в османския нарратив, но категорично отхвърля подобна възможност. Вместо това той предлага една убедителна генеалогична схема на развитието на текста, в основата на който лежи неизвестен архетип от XI-XII в. (БАЛ). На него се е базирало както записаното през началото на XVII в. в Кичевския сборник

„Сказание“ (СИП), така и предполагаемият препис/редакция (БАЛ-б) най-късно от началото на XVI в., чийто адаптиран османски превод е послужил за изготвянето на БИ в „Аналите“ на Кемалпашазаде (1510 г.). Автографът не е запазен, но текстът е оцелял в трите преписа на втория том – М (от края на XVII в.), N от 1119 г. х. (1707/8 г.) и по-късното копие М-1 (от началото на XX в.). В отделен параграф е предложен българският превод на БИ в съпоставка с осъвременения текст на СИП. За онагледяване на сходствата и различията двете съчинения са изложени паралелно в две отделни колони. Следва задълбочен и подробен историко-текстологичен анализ на БИ в сравнение със СИП и други източници. Косвени езикови податки в османския текст са довели до извода, че БАЛ е имал по-скоро „славянска подложка“. Наистина, османският учен съобщава, че бил използвал писмен превод на „гръцки“ източник за историята на българите, но в него селищните имена са били предадени в „османизирана“ форма, а там, където преводачът се е затруднявал при идентификацията, той просто е транскрибирал оригиналните названия на арабица. Така името на София, което в СИП е Средец, в БИ бива предадено като Сирдач, което е по-близо до старобългарската форма, отколкото до гръцките названия на града като Сердика и Триадица. Приведени са и други примери, подкрепящи тезата на автора. Това го кара да предполага, че въпреки определянето на езика като „гръцки“ (*yunan*), Кемалпашазаде едва ли е правил разлика между гръцката и кирилската графики. Възможно е БАЛ-б да е бил преведен на персийски – един косвен аргумент би било използването на името *Ардаст* там, където в СИП стои цар *Арев*. Авторът предпазливо допуска да е имало замяна на буквата „*vaw*“ при Арев (*اړو*) с „*dal*“ при Ард-аст (*دړو*), а последните две консонанти свързва с персийската форма за 3 л. ед.ч. (*ä*)*st* на глагола ‘съм’. В търсене на следите от „първообраза“ при БИ и СИП, във втората глава са анализирани в съпоставителен план въведението, летописната част и заключителната апокалиптична част на БАЛ. Особено прегледна и полезна е таблицата, отразяваща имената на владетелите с продължителността на тяхното управление, така, както са дадени в СИП и БИ. Тук приликите се открояват веднага. „Стомогилният“ цар Слав е станал в османския наратив Устом-гил (от „сто-могил-и“), Испор е обозначен като Пор, Симеон като Семьон, Петър като Петре, Василий като Васили, Роман като Роман и т. н. Разбира се, има и различия, но авторът прецизно анализира всяка една от тези „двойки“ и свързаните с нея исторически и текстологични податки. Наличието сред владетелския списък на имената на византийски василевси и на *de facto* сръбския „Чар Истепан“, изрично определяни като български царе е още един довод за мястото и времето на съставяне и циркулиране на първообраза – в една етнокултурна среда, запазила спомена за българската държавност, но намирала се под смесеното ромейско и сръбско влияние.

В третата глава (с. 250-300) продължава дискутирането на паметника, но с оглед вече на контекста на неговата поява в османския наратив и на фона на разгърналите се социално-политически и културни трансформационни процеси в османска Румелия. Анализирано е развитието на християнската историческа култура след османските завоевания с поддържане на спомена за някогашната политическа независимост, хронизиране на по-близкото минало и осмислянето му в рамките на един апокалиптичен дискурс, което обяснява и разпространението на текст като БАЛ. Интересът към него в ислямска среда

ще да е бил породен също от присъщи и на мюсюлманите разбирания за свършека на света, очакван да настъпи след 7000 годишно съществуване, но не през 1492 г., както било по византийското летоброене, а в края на ислямското хилядолетие (999 г. х.), т. е. през 1590/91 г. Това би позволило адаптирането на БАЛ-б в ислямска среда. Кемалпашазаде обаче едва ли се е интересувал от пророческо-апокалиптичния характер на своя източник за българската история и затова е изпуснал съответните му части. Той е премахнал свръхестествените елементи от наратива, например над стогодишното управление на всеки от първите трима български владетели (както и на цар Симеон), извършил е корекции в разказа за основаването на Константинопол, изличил е името на покръстителя княз Борис от реда на българските владетели, придал е и негативен образ на Испор/Пор поради враждата му с измаилтяните. Същевременно е предложил допълнителна информация за локализиране на двете стари български столици Плиска и Преслав, както и за основаването на град Никопол, постарал се е да даде имената на съответните селища в актуалните им османски форми или поне в транскрипция. С това той предлага на османския си читател убедителен разказ за миналото на Румелия и нейните градове – територия, която вече принадлежала на ислямската „румска“ империя.

Интересни са наблюденията на автора за представянето на България и на българите в ранноосманската историческа традиция, които той споделя в отделен под-параграф. Като отчита повторемостта на формата *улгар* (вм. *булгар*) в текстове без пряка връзка помежду им, той допуска, че „тя не е просто резултат от правописна грешка, а може би е била разпространена в устната турска реч от епохата“ (с. 278). Изкусително е да се предположи, че местното тюркоезично християнизирани население (бъдещите гагаузи), което дълго време е било под опеката на Цариградската патриаршия и си е служило за църковни нужди с гръкописмена книжнина, е могло под нейно влияние да използва начално билабиално “w-” за името, което по-късно е било изпуснато и така от (*w*)*ulgar* да се е получила формата *ulgar*. Една любопитна информация, възприета от автора като „отзвук от съществувала в ислямска среда представа за източните корени на дунавските българи и ... за произхода им от смесването на персийското и тюркското начало“ (с. 282), е съобщението на Шюкрюллах за изпращането в Рум на сина на сасанидския владетел Ануширван (Хосров I, упр. 531-579) от брака му с дъщерята на тюркския хаган, чиито потомци продължавали да живеят там и били наричани *булгутан* или *бурджан*. Авторът правилно вижда в тези названия видоизменени форми на *булгар(ан)* и *бурджан*, без да може да си обясни трансформацията на първото име в *булгатан*. Сред евентуалните различни интерпретации не бива да се изключва също опцията, изходната форма да е била не *булгар*, а *булган*, докато тази на „г“ да е била получена от погрешно разчитане (или добавяне) на втора диакритична точка над „н“. Тогава двете форми биха отразили една основа *булг/бурдж* с добавен към нея суфикс за персийско мн. ч. *-ан*.

Причините за появата на БИ в „Аналите“ авторът си обяснява не с някакъв по-особен интерес на Кемалпашазаде към българите, а по-скоро с неговата представа за политическото щастие (*девет*) и съдбата като движеща сила на историята. В Рум то е било пренесено от ромеите върху българите, след което Божията благословия ги е „напуснала за сметка на воините на исляма и техните предводители от Османовия род“ (с. 290). В последния параграф е разгледан социокултурният облик на Западна България

и Македония през втората половина на XV – началото на XVI в. и се проследява политико-административното развитие на Скопие, където Кемалпашазаде е могъл да се запознае с превода и адаптацията на БАЛ-б, възникнали в процеса на транслация на наратива от християнска в ислямска среда, най-вероятно от страна на нови мюсюлмани с корени в местния християнски елит (с. 296).

В **Заключението** (с. 301-311) са представени основните изводи, получени в хода на работата. То е последвано от доста подробна **библиография** на релевантните по темата извори (ръкописни и публикувани), изследвания и енциклопедични статии (общо 779 единици), както и две **приложения** – превод на „Българската история“ на Кемалпашазаде (правят впечатление сполучливите римувани преводи на турските и персийски стихове в текста) и пет факсимилета (fol. 53v – 55v) на османотурския извор.

По темата на дисертацията г-н Русев предлага три обемисти студии (от тях последната е под печат в основаното през 1683 г. реномирано издателство Brill). Авторефератът от 40 с. отговаря на изискванията и вярно отразява съдържанието и резултатите на научното изследване. Приложената накрая obligatorна Справка за научните приноси на дисертационния труд е добре структурирана и напълно изчерпателна.

На мнение съм, че резултатите, постигнати в този научно-изследователски труд многократно надхвърлят общоприетите критерии за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. Присъстваме на „раждането“ на един перспективен млад учен, от когото тепърва ще се очакват сериозни приноси в избраното научно поприще.

Ето защо гласувам с „ДА“ и призовавам и колегите от уважаемото Научно жури да дадат своя позитивен вот за присъждане на ДЕЛЯН ИВАНОВ РУСЕВ на образователната и научна степен „доктор“.

София, 15.05.2021

(проф. д. и. н. ВАЛЕРИ СТОЯНОВ)

